राज्याच्या संघापुढील आव्हान : विभक्त राज्यांची मागणी

डॉ. भगवान माने राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख जयसिंगपूर कॉलेज, जयसिंगपूर, ता. शिरोळ, जि. कोल्हापूर.

प्रस्तावना : १९३५ च्या कायद्यानुसार भारतात संघराज्यात्मक पध्दतीचा प्रयोग करण्यात आला. हे जरी खरे असले तरी, भारतीय संविधानात संघराज्य (ऋशवशीरींळेप) शब्दाचा कोठेही उल्लेख नाही त्याऐवजी राज्याचा संघ (णपळेप `ष डींरींशी) अशी जाणीवपूर्वक तरतुद केलेली आहे. भारतीय संघराज्य केंद्रोत्सारी किंवा केंद्रत्यागी (उशपीीळर्षीसरश्र ऋेीलशी) प्रवृत्तीतून निर्माण झाले आहे. संविधानकारांनी केंद्रसरकारकडे काही अधिकार, घटक राज्यांना काही आणि उर्वरित काही अधिकार केंद्र आणि घटकराज्यांना सामायिकरितीने प्रदान केले आहेत. ऋशवशीरींळेप या इंग्रजी शब्दाची उत्पत्ती लॅटिन भाषेतील ऋेवीी शब्दापासून झाली आणि ऋेवीी चा अर्थ करार असा आहे. संघराज्याची निर्मीती केंद्र आणि घटकराज्याच्या करारातून होते आणि त्याचा पाया नैतीकतेवर आधारीत असतो. अमेरिका आणि ऑस्ट्रेलियाचे संघराज्य केंद्रत्यागी (उशपीीळशींरश्र ऋेीलशी) पध्दतीने निर्माण झाले आहे. संघराज्यात विघटन आणि एकत्रीकरणाची प्रक्रिया घडू शकते, याचा प्रत्यय १९८९ मध्ये सोव्हिएट रशियाचे विघटन आणि दुसरीकडे पूर्व व पश्चिम जर्मनीचे एकत्रीकरण यामध्ये आला. १९५८ मध्ये निर्माण झालेल्या वेस्ट इंडिया संघराज्य पुढे केंद्रसत्तेच्या दुर्बलतेमुळे आव्हाने निर्माण झाली. दक्षिण आणि उत्तर नायजेरियामध्ये १९१४ पर्यंत ब्रिटीशांच्या वसाहती होत्या आणि १९९९ मध्ये नायजेरियात लोकशाही स्थापन झाली. परंतु स्थानिक (ऐींहळपल) समस्येमुळे नायजेरियन संघराज्यापुढे मोठे आव्हान निर्माण झाले. जगातील संघराज्याप्रमाणे लिखीत संविधान, केंद्र आणि घटकराज्यांच्या अधिकाराची विभागणी, स्वतंत्र न्यायमंडळ ही वैशिष्ट्ये भारतीय 'राज्याच्या संघामध्ये' स्विकारली आहेत. परंतु प्रादेशिक अस्मिता, भाषीक समस्या, प्रादेशिक असमतोल, प्रादेशिक पक्षांचा प्रभाव आणि दबावगटांमुळे विभक्त राज्यांच्या मागणीला प्रोत्साहन मिळते.

विभक्त राज्यांच्या मागणीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी : भारतात फुटिरतेची परंपरा दिसून येते. विविध, जाती, धर्म, वर्ण, पंथ आणि प्रदेशामधून या परंपरेला खतपाणी घालण्यात आले. इंग्रजांनी फोडा आणि झोडा नितीचा अवलंब करून जाती आणि प्रदेशात दुही निर्माण केली. वास्तविक भारतात विभक्त प्रांतांची सुरूवात १८५७ च्या बंडापासून होते. कारण १८५७ च्या बंडात शिख सामील नव्हते. मुस्लीमांप्रमाणे शिखांनीही धर्माच्या नावाखाली वेगळया प्रांताची मागणी केली होती. १९०५ च्या बंगालच्या फाळणीमुळे हिंदु आणि मुस्लीमांत फूट पाडण्यात आली. फाळणीमुळे निर्माण झालेली हिंदु आणि मुस्लीमांमधील तेढ कमी करण्यासाठी १९०९ मध्ये मोर्ले मिंटो सुधारणा कायदा अंमलात आणला. या कायद्याने मुस्लीमांना स्वतंत्र मतदारसंघ प्रदान करण्यात आले आणि केंद्रीय व प्रांतिक विधिमंडळातील सदस्य संख्या १६ वरून ६९ इतकी करण्यात आली होती. स्वातंत्र्यपूर्व काळात विविध प्रांतात आंदोलने सुरू होती, १९११ मध्ये मद्रास प्रांतातील आंध्रजिल्ह्यात मातृभाषेतून शिक्षणाची मागणी आणि याच वर्षी सच्चिदानंद सिन्हा यांनी स्वतंत्र बिहार प्रांताची मागणी केली होती. तसेच १९१९ च्या मॉंटेग्यु चेम्सफर्ड सुधारणा कायद्यामुळे प्रांतामध्ये द्विदलपध्दती (ड्रींशा `ष उळरीलहू) स्विकारल्यामुळे विविध प्रांताची अस्मिता वाढण्यास मदत झाली. १९३९ मध्ये इंग्लंड दुसऱ्या महायुध्दात गुंतलेला असताना मुस्लीम लिगने प्रांताना स्वायत्तता आणि अधिकाराची मागणी केली होती. भारतात धर्म आणि भाषेचा राजकारणासाठी प्रभावी हत्यार म्हणून वापर करून घेतला जातो. त्यामध्ये तथ्यांश आहे. १९३७ च्या पहिल्या प्रांतिक स्वायत्त सरकारच्या निवडणूकीत कॉंग्रेसने भाषावार प्रांतरचनेचे प्रलोभन प्रांताना दाखविल्यामुळे ११ प्रांतांपैकी ८ प्रांतात कॉंग्रेसने जागा जिंकल्या होत्या आणि मुस्लीम लिगने धार्मीक प्रचाराद्वारे वेगळया विभक्त पाकिस्तान प्रांताची मागणी केली होती. पंजाब प्रांतातील नियंत्रण स्वतंत्र खलिस्तानची मागणी करून गुरूद्वारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी १२ डिसेंबर १९२० रोजी शिरोमणी गुरूद्वार प्रतिबंधक समिती स्थापन केली होती. आणि ब्रिटीश सरकारला गुरूद्वारासंबंधी कायदे करण्यास भाग पाडण्यासाठी राजकिय संघटनेची आवश्यकता असल्याने अकाली दलाची स्थापना केली होती. परंतु १९४२ मध्ये अकाली दलात फूट पडल्याने उधमसिंग नागोभे गट राष्ट्रीय प्रवाहात सामील झाला, आणि ग्यानी कर्तारसिंग गटाने ब्रिटीश सरकारशी हातमिळवणी करून १९४४-४५ मध्ये शिखिस्तानला पाठिंबा मिळविण्याकरिता मुस्लीम लिगशी समझोता केला होता. पाकिस्तान फाळणीनंतर अकालीदलाने भारत आणि पाकिस्तान मध्ये शिखीस्तानला किंवा खलिस्तानला बफरस्टेट म्हणून शिखांचे वेगळे राज्य असावे अशी मागणी मास्टर तारासिंग, ग्यानी कर्तारसिंग आणि बलदेवसिंग यांनी केली होती. या मागणीचा मुख्य उद्देश पवित्र मातृभूमी, पवित्रभूमी आणि पवित्र धर्मभूमीचा होता.[१] भारतातील विविध प्रांतात उप-संस्कृतीच्या उदयाला पारंपारिक तिरस्कार, प्रतिस्पर्धी आणि विरोधक गटाचा पाठिंबा मिळत होता. भारतीय संघराज्य पध्दतीमध्ये प्रादेशिक वादातून उप-प्रादेशिक वादही उफाळून येत होता. १९५६ मध्ये निझाम दुसरा यांच्या बेबंद एकाधिकारशाही सरंजामाशाही पध्दतीतून त्याचा प्रत्यय आलेला होता आणि मुलकी सत्याग्रहातून १९५२ मध्ये इडली सांबर खाणाऱ्या मद्रास्यांनी तेलंगणमधून हद्दपार

व्हावे अशी मागणी केली जात होती आणि या चळवळीला स्वामी रामानंदतिर्थ या काँग्रेस नेत्याचा खंबीर पाठींबा होता.[२] १८ जुलै १९४७ रोजी भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा मंजूर करून १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत आणि पाकिस्तान अशा दोन विभक्त राष्ट्रांची निर्मीती करण्यात ब्रिटीश यशस्वी झाले. परंतु इतिहासातून बरेच काही शिकता येते हा बोध घेऊन संविधानकारांनी प्रबल केंद्रसरकारची तरतूद केली आणि धर्मांध फुटीरतावादाला आळा घातला.

प्रबळ केंद्रसरकाराची निर्मीती भारतातील फुटिरतेच्या ऐतिहासिक घटनांचा विचार करून संविधान निर्मात्यांनी प्रबळ किंवा बलशाली केंद्रसरकारच्या अधिकारासंबंधी तरतुदी केल्या. भारतीय संविधानाच्या पहिल्या कलमात भारत हा राज्याचा संघ असेल (खपवळर ींहीं ळी इहरीरीं हिरश्रश्र लश र णपळेप`ष डींरींशी) असे म्हटले आहे. देशाचे एकसंघ सार्वभौमत्व आणि एकेरी नागरिकत्वाद्वारे राष्ट्रीय ऐक्य निर्माण करणे हा त्याचा मुख्य उद्देश आहे. भौगोलिक दृष्टया भारतीय राज्याचे स्वरूप संघराज्यासारखे वाटते. परंतु प्रत्यक्षात एकात्म स्वरूप दिसून येते. भारतात केंद्रसरकारकडे सत्तेचे केंद्रीकरण झालेले असून केंद्रसरकारच्या प्रबळ सत्तेच्या केंद्रीकरणासंबंधी आणि संघराज्यासंबंधी विविध मतप्रवाह दिसून येतात. भारतीय संघराज्यात अद्यापही एकात्मतेची भावना दिसून येत नाही. या संबंधी डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर असे म्हणतात की, ''भारतीय संघराज्याचे स्वरूप अजूनही कल्पनाच आहे. या कल्पनेला अद्याप मूर्त स्वरूप प्राप्त झालेले नाही. तसेच डी. डी. बसू असे यांचे मते भारताचे संविधान हे पूर्णत: ना एकात्म स्वरूपाचे आहे ना संघराज्यात्मक, तर ते दोघांचे मिश्रण आहे.[३] भारतीय संघराज्यासंबंधी प्रो. के. सी. व्हिअर असे स्पष्टीकरण देतात की, भारत हे मुख्यत: एकात्म स्वरूपाचे राज्य असून त्यामध्ये संघराज्याची वैशिष्टये नाममात्र आढळतात, भारतीय संविधान संघराज्यात्मक कमी आणि एकात्म अधिक आहे.[४]

भाषावार प्रांतरचना विभक्त राज्याच्या मागणीचे उगमस्थान भाषावार प्रांतरचना म्हणजे सांस्कृतिक आणि भौगोलिक दृष्टया हवामान, भाषा, लिपी, सामाजिक संबंध, नैतीक पातळी, आर्थिकस्तर, ऐतिहासिक परंपरा आणि विशिष्ट राजकिय परंपरा लाभलेल्या आणि मानसिकदृष्टया ऐक्य पावलेल्या लहान तुकड्यांचा प्रदेश होय. भाषावार प्रांतरचनेमुळे विभक्त राज्याच्या मागणीचा जोर वाढला आणि काँग्रेसने त्यास खतपाणी घातले. १९२० च्या मोतीलाल नेहरू आणि तेजबहादूर सप्रू समितीने भाषावार प्रांतरचनेची शिफारस केली होती. महात्मा गांधीजींच्या अध्यक्षतेखाली १९२४ च्या बेळगाव येथील राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अधिवेशनात भाषावार प्रांतरचनेचा ठराव मंजूर करण्यात आला होता. तसेच १९२८ च्या मोतीलाल नेहरू समितीने नवीन प्रांतरचना केवळ भाषावार असावी असे सुचविले होते. १९४५-४६ च्या काँग्रेसच्या निवडणूक जाहीरनाम्यात भाषावार प्रांतरचना हा कळीचा मुद्दा होता. स्वातंत्र्यानंतर १९५० मध्ये मद्रासमधील द्रमुक पक्षाने मद्रास, केरळ आणि म्हैसूर प्रांताचे मिळून द्रविडीस्थान निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. त्याचा हेतू उत्तर भारतापेक्षा दक्षिण भारताची संस्कृती भिन्न आहे. उत्तर हिंदुस्थानातील ब्राम्हणांचे वर्चस्व झुगारून देणे हा द्रमुक पक्षाचा मूळ मुद्दा होता. या चळवळीचे नेतृत्व डॉ. सी. एम. मुदलियार, डॉ. टी. एम. नायर यांनी केले आणि श्रीरामलू यांनी केले तेलगू भाषीक राज्यासाठी आमरण उपोषण केले. त्यामुळे मोठया प्रमाणावर हिंसाचार घडला म्हणून केंद्रसरकारने नमते घेऊन तेलगू भाषिकांसाठी स्वतंत्र मद्रास राज्य निर्माण केले. भाषावार प्रांत रचनेमुळे देशाचे अपिरिमत नुकसान होणार यासंबंधी डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर असे म्हणतात की, ''या देशात कोणत्या एका गोष्टीची उणीव असेल तर ती राष्ट्रीय भावनेची होय. ही राष्ट्रीय भावना या देशात उद्‌भवली नाही. याची जी अनेक कारणे आहेत त्यापैकी मुख्य कारण भाषा होय. हे कारण नष्ट झाल्याशिवाय राष्ट्रीय ऐक्याची भावना जनतेत उत्पन्न होणे शक्य नाही. भाषावार प्रांतरचना निर्माण करणे म्हणजे ऐक्याच्या भावनेच्या मुळांवर घाव घालण्यासारखे आहे. कारण जितक्या प्रमाणात प्रांतिक भावनेचे पोषण केले जाईल, तेवढ्या प्रमाणात राष्ट्रीय भावनेचा कोंब सुकून जाणार आहे. नेहरू समितीने भाषेनुसार १७९ प्रांतवार तुकडे करण्याची दक्षता घेणे आवश्यक होते. वायव्य सरहद्दीवरील प्रांत पंजाब व संयुक्त प्रांत यांची एक भाषा आहे. त्यांची हल्लीची हद्दमर्यादा मोडून निरनिराळया मर्यादा ठरवून निरनिराळे प्रांत घडविता आले असते. परंतू समितीने तसे केले नाही. यावरून ही प्रांतरचना भाषावार नसून दुसऱ्या कोणत्यातरी तत्वानुसार करण्यात आली आहे. असा ग्रह कायम होतो. हे तत्व कोणते हे नेहरू कमिटीने छूपवून ठेविले असले तरी, म्हातारीने कोंबडा झाकून ठेविल्यामुळे जसा सुर्योदय व्हायचा राहिला नाही, तसे नेहरू कमिटीने झाकून ठेविलेले तत्व उघडकीस आल्याशिवाय राहिलेले नाही. नेहरू कमिटीने जी योजना सादर केली ती योजना मूळची मुसलमान लोकांची आहे. नेहरू कमिटीची नाही.[५]

१९५६ चा राज्य पुनर्रचना आयोग : १९५६ च्या राज्य पुनर्रचना आयोगाच्या शिफारशीनुसार भाषिक आधारावर राज्यांच्या पुनर्रचनेस सुरूवात झाली. १९६० मध्ये मुंबई द्विभाषिक राज्याचे विभाजन करून गुजरात आणि महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती करण्यात आली. आज महाराष्ट्रात स्वतंत्र विदर्भासाठी आंदोलन सुरू आहे. १९६६ मध्ये पंजाबचे विभाजन करून हिंदी भाषिकांसाठी हरियाणा आणि पंजाबी भाषिकांसाठी पंजाब राज्याची निर्मिती केली. वास्तविक पंजाब आणि हरियाणामध्ये कोणतेही भाषिक, सामाजिक साम्य नाही. तरीसुद्धा मुंबई बाबत जी चूक करण्यात आली तीच पंजाब आणि हरियाणाच्या बाबतीत केली. आंध्रप्रदेशात स्वतंत्र तेलंगण राज्याची मागणी उत्तरेकडील अनेक टोळ्यांनी आपल्या अस्तित्वासाठी संघर्ष सुरू ठेवला आहे. नागा, मिझो, गारो, जेटिया, मिखील टेकड्यांवरील बंडखोर टोळ्यांनी १९६० मध्ये ऑल पार्टी हिल लिडर्स कॉन्फरन्स स्थापन करून टेकड्यांवरील राज्यांची मागणी केली. या संघर्षातून १९६२

मध्ये नागालँड, १९७० मध्ये हिमाचल प्रदेश, १९७२ मध्ये मेघालय राज्याची निर्मिती झाली. त्यानंतर बंडखोरांनी मिझोराम, नेफाप्रदेशाचे अरूणाचल प्रदेश, मणिपूर आणि त्रिपुरा राज्य निर्माण केले. ईशान्य भारताचा विचार करता विभिन्न वंशांच्या टोळ्या आहेत. परंतु भारतीय संघराज्यात मिसळून किंवा एकरूपतेची क्रिया प्रभावी घडून आली नाही. त्यांना स्वतंत्र राज्याचा दर्जा देण्यात आला तरी अद्यापही त्यांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक जीवनाच्या मुख्य प्रवाहाशी जोडण्यात पुरेसे यश आलेले नाही. यामध्ये दुमत असण्याचे कारण नाही. राज्य पुनर्रचना आयोगाच्या शिफारशीनुसार विविध राज्यांची निर्मिती झाली, परंतु जे प्रदेश ऐतिहासिक, सांस्कृतिक कारणामुळे नजीकच्या राज्यात सामील होऊ शकले नाहीत अशा प्रदेशांना केंद्रशासित प्रदेशांचा दर्जा देण्यात आला. त्यामध्ये चंदीगड, अंदमान, निकोबार, पाँडिचेरी, लक्षद्वीप, दादरा, नगर हवेली, दमण, दीव यांचा समावेश होता.भाषावार प्रांतरचनेमुळे देशांच्या विविध राज्यातून विभक्त राज्यांच्या मागणीचा जोर वाढतो आहे. गुजरात, मध्यप्रदेश, राजस्थान, ओरीसा राज्यातून विभक्त राज्यांची मागणी केली जाते. गुजरात व सौराष्ट्रामध्ये प्रादेशिक संघर्ष सुरू आहे. गुजरातपासून वेगळ्या कच्छ राज्याच्या मागणीसाठी गुजरात घराण्यातील महाराव परागुमलजी मागणी करीत आहेत.[६] मध्यप्रदेशात महाकोशल आणि भोपाळ या प्रदेशातून स्वतंत्र राज्याची मागणी केली जाते. राजस्थानमध्ये पूर्व राजस्थान आणि पश्चिम राजस्थानची मागणी पुढे येत आहे. पश्चिम बंगालमध्ये दार्जिलिंगच्या डोंगरी प्रदेशात स्वायत्ततेची मागणी केली जाते. तसेच भारतातील काही राज्ये विस्ताराने मोठी आहेत. या इखचअठण बिमारू राज्यामध्ये बिहार, मध्यप्रदेश, राजस्थान आणि उत्तरप्रदेश यांचा उल्लेख केला जातो. या राज्यांची गरीबी, दारिद्रय, मनुष्यबळाच्या विकासाची प्रगती अत्यल्प आहे. त्यामुळे अशा राज्यांची विभागणी करून नवीन राज्य निर्माण करण्याचा सल्ला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दिलेला होता.[७] परंतु सहादशकानंतर सरकारला शहाणपण सुचले आणि झारखंड, छत्तीसगड, उत्तरांचल आणि सप्टेंबर २०१३ मध्ये पंतप्रधान मनमोहनसिंग सरकाने आंध्रप्रदेशामधुन तेलंगण राज्याच्या निर्मितीस हिरवा कंदिल दाखविला.

प्रबळ प्रादेशिक पक्ष आणि दबावगटांची विभक्त राज्यांची मागणी : भाषावार प्रांतरचनेत प्रादेशिक अस्मिता जागृत झाल्यामुळे विविध प्रदेशातील भूमिपुत्रांच्या चळवळी, भाषिक संघटना, दबावगट विभक्त राज्यांच्या मागणीसाठी खतपाणी घालतात. शिवसेनेने मराठी भाषा, मराठी माणूस आणि मराठी अस्मिता या मिथकांचा वापर केला. नवनिर्माण सेनेची भूमिका सुद्धा प्रादेशिक अस्मितेवर आधारित आहे. देशाच्या इतर भागांमध्येही स्थानिक गट आणि संघटना स्वतंत्र राज्यासाठी आग्रही भूमिका घेतात. आसाम मध्ये गण संग्राम परिषद आणि आसु, मणिपूरमधील मणिपूर नॅशनल फ्रंट, मिझोराम येथील मिझोराम लिब्रेशन नॅशनल फ्रंट, कर्नाटकमधील चल्लवा लिंगा या संघटना प्रादेशिक अस्मितांना जागृत ठेवण्याचे कार्य करतात. महाराष्ट्र कर्नाटक सीमाप्रश्नासाठी महाराष्ट्र एकीकरण समिती, शिवसेना पाठिंबा देते तर कर्नाटक मधील कन्नड वेदिकेकडून सीमा प्रश्नाला विरोध केला जातो.भाषावार प्रांतरचनेमुळे विभक्त राज्याच्या मागणीला पाठबळ मिळाले या अनुषंगाने मॉरिस जोन्स असे म्हणतात की, ''भारतातील प्रांतवादाच्या सर्व समस्यांचे मूळ भाषिक मतभेदात आहे. भारतीय प्रदेशांची रचना अशा प्रकारची आहे की, एकाच प्रकारचे भाषिक एकाच विशिष्ट प्रदेशात मोठ्या संख्येने वास्तव्य करताना दिसतात. देशातील मुंबई, कलकत्ता, दिल्ली, मद्रास या शहरात भाषिक वसाहती आणि संघटना दिसून येतात. ही परिस्थिती निर्माण होण्याचे कारण म्हणजे भाषिक विविधता होय.[८]'' यावरून असे स्पष्ट होते. भाषिक अस्मिता आणि प्रादेशिकवाद विभक्त राज्याच्या मागणीला खतपाणी घालण्याचे कार्य करतात हे उघड सत्य आहे.

प्रादेशिक असमतोलातून विभक्त राज्यांची मागणी : प्रादेशिक असमतोल देशाच्या एकात्मतेसाठी अडथळा ठरतो आणि प्रादेशिक असमतोलामुळे राज्यां-राज्यांत संघर्ष निर्माण होतो. वाढती लोकसंख्या आणि त्यामुळे निर्माण होणाऱ्या प्रादेशिक समस्यांची उकल करण्याच्या उद्देशाने २० व्या शतकाच्या प्रारंभी प्रादेशिक नियोजनास सुरूवात झाली. जगातील विविध देशात प्रादेशिक विषमता कमी करण्यावर भर देण्यात आला आणि भारतासारख्या विशाल आणि खंडप्राय देशात प्रादेशिक नियोजनाची मोठ्याप्रमाणावर आवश्यकता असल्याचे प्रतिपादन केले जाते. ''उत्पादन व उत्पादकता यांना अधिक वाव असणाऱ्या प्रदेशाकडे मनुष्यबळ आकृष्ट होणे विकासाच्या दृष्टीने आवश्यक आहे आणि काही प्रदेश मागास राहिले तरी कालांतराने मागास प्रदेशांस विकासानुकूल परिस्थिती निर्माण होऊन त्यांचाही विकास शक्य होईल.[९]'' परंतु तसे झाले नाही. भारतातही प्रादेशिक असमतोलातून बंडखोरी, संघर्षातून काही राज्य विभक्त झाली आहेत.प्रादेशिक नियोजनाचा राष्ट्रीय विकासाशी संबंध जोडला जातो. यासाठी केंद्रस्थान सिद्धांत (Central Place Theory) आणि विकासस्तंभ सिद्धांत (Development Pole Theory) पुढे ठेवून देशाचा विकास केला जातो. परंतु संघराज्य पद्धतीत विविध प्रदेश आणि प्रांतातील विविधता, राजकीय सत्ताप्राप्तीचे सिद्धांत यांमुळे प्रादेशिक नियोजनाकडे कानाडोळा करून विकसित राज्ये किंवा प्रदेश आपल्या विकासाकडे अधिक लक्ष देतात. त्यामुळे प्रादेशिक विकासाऐवजी प्रादेशिक असमतोल निर्माण होऊन काही घटकराज्ये आपल्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक विकासासाठी विभक्त होतात. भारताचा विचार करता भारतीय नियोजन मंडळाने क्षेत्रीय स्वरूपाचे नियोजन आणि प्रादेशिक स्तरावरील विषमता कमी करण्यास नियोजन आणि धोरणे आखली आहेत. परंतु लहान प्रदेश,

अविकसित प्रदेश, डोंगरी प्रदेशातील समस्या सोडविण्यास ते अपुरे ठरत आहे. प्रादेशिकवादाला रोखण्यासाठी राष्ट्रीय संरक्षण आणि एकात्मतेच्या दृष्टीने सोळाव्या संविधान-दुरूस्तीद्वारे भारताच्या सार्वभौमत्वाला आणि एकात्मतेसाठी धोका निर्माण करणाऱ्या व्यक्तीला शिक्षा करण्याचा अधिकार संसदेला प्राप्त झाला आहे. आणि १९ व्या कलमातील भाषण-स्वातंत्र्य, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि शांततापूर्ण मार्गाने एकत्र येण्याचे स्वातंत्र्य यावर देशाचे प्रादेशिक ऐक्य अबाधित राखण्यासाठी निर्बंध लादण्यात आले आहेत. तसेच संसदेच्या सदस्यांना शपथ देविताना देशाचे सार्वभौमत्व आणि प्रादेशिक एकात्मता अबाधित ठेवण्याची अट मान्य करण्यात आली आहे. महत्त्वाचे म्हणजे १६ वी संविधान दुरूस्ती भारताचे प्रादेशिक ऐक्य आणि अखंडता यासाठी महत्त्वाची तरतूद ठरते. राष्ट्रीय एकात्मता परिषदेने राष्ट्रीय एकात्मतेच्या व्याख्येत असे म्हटले आहे की, ''मानसिक आणि शैक्षणिक प्रक्रियेने एकतेची भावना वाढीस लावणे, एकत्रितपणा आणि सामंजस्य लोकांच्या हृदयात निर्माण करणे, समान नागरिकत्वाची भावना, देशनिष्ठा निर्माण करणे म्हणजे राष्ट्रीय एकात्मता होय.'' परंतु जात-जमातवाद, भूमिपुत्रांच्या चळवळी, प्रादेशिक अस्मिता, प्रादेशिक पक्ष, दबावगट यांच्या परस्परविरोधी भूमिकेमुळे राष्ट्रीय एकात्मतेऐवजी फुटिरवृत्ती, स्वायत्त राज्यांच्या मागणीत वाढ होत आहे. संघराज्यात अनेक समस्या निर्माण होतात या अनुषंगाने प्रो. ए. बी. केथ (घशळींह) असे म्हणतात की, ''संघराज्य पद्धती सर्व काही समस्यांची उकल करू शकत नाही.१०''

छोट्या राज्यांची आवश्यकता : भारत हा विविधतेने नटलेला खंडप्राय देश आहे. भाषिक, प्रादेशिक आणि सांस्कृतिक अस्मिता जतन करण्याचा देशात सातत्याने प्रयत्न केला जातो. त्यातून विभक्त राज्यांची मागणी पुढे येते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, जयप्रकाश नारायण, चरणसिंग यांनी छोट्या राज्यांचे समर्थन केले होते. लोकशाही विकेंद्रीकरणातून सत्तेच्या वाटणीमध्ये विकसित प्रदेशाबरोबर अविकसित प्रदेशाच्या विकासास गती देण्यासाठी लहान राज्यांची निर्मिती आवश्यक आणि गरजेची आहे. गेल्या सहा दशकांचा विचार करता असे दिसून येते की, लहान राज्यांमुळे अनेक फायदे होऊ शकतात. त्यामध्ये लहान राज्याच्या निर्मितीमुळे संघराज्यातून फुटून निघण्याच्या प्रवृत्तीस आळा घालता येतो. लहान राज्यांमुळे राज्यसरकारच्या केंद्राबाबत विकासाच्या तक्रारी कमी होतील. राज्यकारभाराचे क्षेत्र मर्यादित झाल्यामुळे प्रशासकीय कार्यक्षमता वाढीस लागेल आणि राज्यांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय विकासाबाबत व्यवहारीक भूमिका घटकराज्यांना पार पाडता येतील.

निष्कर्ष : १. केंद्रसरकार प्रबळ असल्याने गेल्या सहा दशकाहून अधिक काळ विभक्त राज्यांची मोठ्या प्रमाणावर निर्मिती होऊ शकली नाही. २.भाषिक प्रांतरचनेमुळे लोकभाषा, मातृभाषा यांच्या विकासाऐवजी भाषिक व प्रादेशिक भावना अधिक वाढीस लागल्या आणि प्रांतिक फुटिरतावादास चालना मिळाली. ३.सद्यकालीन स्थितीत विकासाचे प्रारूप पुढे ठेवून छोट्या राज्यांची निर्मिती करून प्रादेशिक असमतोल दूर करता येईल. ४.राष्ट्रीय विकासाच्या प्रक्रियेत छोट्या राज्यांचा सहभाग वाढवून 'राज्याचा संघ' प्रबळ बनविता येऊ शकतो.

संदर्भसूची

१.	**फडणीस जगन**	:	**समाजवादी प्रबोधिनी प्रकाशन माला, इचलकरंजी, १० मार्च १९९१. पंजाबचा प्रश्न पृ. ७-८**
9.	Bhattacharya Schintya	:	Problems in India Kalpaz Publications Delhi (2003) PP.50
2.	Reddy G. Ram, Sharma B.A.V.	:	Regionalism in India A Study of Telagana
		:	Concept Publishing Company New Delhi (1979) PP-46
3.	Basu D. D.	:	Introduction to the Constitution of India, Publishers Wadha and Company. 19th edition Reprint 2004. PP.52s
4.	Wheaver K. C.	:	Modern ConstitutionsOxford University Press (1966)
5.	Gupta D. C.	:	Indian Government and Politics, (1947-1981) Vikas Publication House, Delhi (1982). PP.554
6.	Gehot N. S.	:	New Challenges to Indian Politics, Deep and Deep Publication Pvt. Ltd. New Delhi (2002) PP.326-327
7.	Morris Joans	:	Parliament in India
8.	**जोशी तर्कतिर्थ लक्ष्मणशास्त्री (सपा)**	:	**मराठी विश्वकोष निर्मिती मंडळ मुंबई (१९८५) खंड १०पृ.५७६**